

Є. І. Чернов

ПРО ГРОШОВИЙ ОБІГ НА УКРАЇНІ У XVII ст.

Про існування розвинутої грошової системи на Україні, крім археологічних даних, переконливо свідчать різного роду літописи, грамоти, акти, а також народна мова. Саме народна мова своїми назвами грошей та грошових одиниць дає можливість встановити виникнення і розвиток грошових найменувань, допомагає пізнавати шляхи переходу від одного типу грошових мідь до другого, встановлювати їх взаємовідносини.

Монети та їх назви здавна цікавили істориків, археологів як речові докази історичного розвитку народу, його економічного життя та матеріальної культури. Завдяки тому, що старовинні монети зустрічаються порівняно часто, відносно легко піддаються визначенню і зручні для зберігання, вони рано стали предметом історичного, наукового інтересу та вивчення.

Перші вітчизняні аматори збирання монет відомі нам з кінця XVII ст. Аматорське зацікавлення переросло в науковий інтерес, що спричинило появу допоміжної історичної дисципліни— нумізматики.

За роки Радянської влади певних успіхів досягла і українська нумізMATИКА. Значні колекції монет зібрані в історичних музеях Києва, Львова, Чернігова та ін. Значна частина зібраних монет складається з пам'яток грошового обігу різних епох на території України. Вони були знайдені випадково, виявлені у скарбах або під час спеціальних розкопок. Монета та її назва— змістовна, цікава і складна історична пам'ятка. Відомо, що обіг монет— один з проявів товарно-грошових відносин у суспільстві, показник товарного обігу і, безумовно, товарного виробництва, свідок місцевих і міжнародних економічних та культурних зв'язків.

Про українську грошову систему, про окремі грошові одиниці існує деяка історико-нумізMATИЧНА література. З основних праць назвемо такі: «Монети Б. Хмельницького і П. Дорошенка» І. Крип'якевича, «Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII в.» В. Шугаєвського, «Так звана брацлавська

монета» П. Неселовського, «Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького» М. Петровського, «Римська монета на території України» М. Брайчевського.

На жаль, спеціальної літератури з української нумізматики дуже мало; порушувались лише окремі питання з цієї галузі знань, а в останній час вони і зовсім не розроблялись. А тим часом питання про стару українську грошову систему — дуже складне, вивчення його становить науковий інтерес.

Грошова система на Україні в XVII ст. розвивалась у надзвичайно складних умовах. З одного боку, південноруські землі входили спочатку до складу Литовської, а потім Польської держави. Як свідчить І. Г. Спаський, у кінці XIV ст., коли розпочалось карбування власної монети в північноросійських князівствах, у Литовській державі почали карбувати свою монету. Нова монетна система Литви будувалась на карбованці. У Київському князівстві, що відійшло до Литовської держави, карбувалися монети князя Володимира Ольгердовича з російськими написами¹.

З другого боку, грошовий обіг на Україні тісно зв'язаний з розвитком київської грошової системи. Відомо, що в XVII ст. було дві різних за масштабом і за наслідками спроби розвинути або перебудувати російську монетну систему. У 1610 р. цар Василій Шуйський випустив в обіг *золоті денгі та золоті копійки*, але карбування їх швидко припинилось. У 1654 р. цар Олексій Михайлович провів реформу, мета якої полягала в тому, щоб ввести нову срібну рублеву монету, за законом рівноцінну 100 старим срібним копійкам, але вагою наполовину меншу, ніж російський карбованець; значно зменшувався вміст срібла в новому срібному карбованці, а частина срібла замінювалася в обігу міддю. Реформа не була підготовлена, і країна опинилась у скрутному фінансовому становищі.

Залишилось нерозв'язаним і питання про грошовий обіг на Україні. Проте у самому задумі реформи видно намір російського уряду без затримки приступити у 1654 р. до створення такої монетної системи, яку можна було б поширити на Україну, щоб замінити там польську монету російською. Про цей намір свідчить також початкове рішення ввести в обіг рублевий талер і навіть дати українську назву *гріш* наміченим до випуску розмінним монетам.

У кінці першої половини XVII ст. на Україні виникли надзвичайно складні економічні, політичні і соціальні суперечності, основною з яких була суперечність між соціально-економічним і політичним розвитком України в цілому і тією політикою колоніально-національного гноблення, яку проводили на Україні Литва та панська Польща.

¹ І. Г. Спасский. Русская монетная система. М., 1957, стор. 67.

Друга половина XVII ст. характеризується розширенням торговельних зв'язків Росії з країнами Заходу і Сходу. При цьому значна частина зовнішньої торгівлі велась через Україну. Зміцненню внутрішнього ринку і розширенню зовнішньої торгівлі на Україні сприяло встановлення єдиного рублевого мита замість численних дрібних зборів, які існували в період феодальної роздробленості.

Вивчення монетних скарбів на території України, а також писемних пам'яток, зокрема літопису Самійла Величка, в якому подано перелік монети, що оберталася на українській землі, дає підстави за характером монети, яка була в обігу, розділити XVII ст. на два періоди (межа — кінець 60-х років).

Протягом першого періоду на Україні була в обігу переважно та сама монета, що і в корінних польських землях, тобто польська і західноєвропейська та невелика кількість московської. Велика та середня монета — це *талери, півталери*; дрібні гроші — це *гроші, шеляги, чвертки, шостки*. Про це свідчить, наприклад, уривок з скарги Василя Пархомовича на Луцьку єпископію в зв'язку з тим, що його виселили з власного маєтку (1561 р.): «А то ест шкод моїх, што там на тот час погинуло: две скрині великих і з шатами і платем белим, с полотни і ска-тертями; к тому ж миси, *таляри* і инши рухомиї речи; і там же в одной скрині великой била скринечка лоя малая, в той—пове-даєт — било готових *пенезей* осьмдесят коп и полтрети копи *гроші*».

У другий період ходила польська та інша західноєвропейська монета, карбована в першій половині XVII ст. та раніше, і вже значно більша кількість російської, вплив якої дедалі зростав. Це було зумовлено возз'єднанням України з Росією та значним зменшенням карбування монети у Польщі після 1668 р. Так у 1699 р. в двох учнів школи при Успенській церкві м. Полтави було украдено велику суму грошей, яку потім відшукали. Сума ця складалася з *чехів* і срібних *копійок*. Факт цей свідчить, що серед українського населення поряд з польськими чехами ходили вже й московські гроші.

Важливим моментом у грошовому обігу XVII ст. є випуск монети для України.

Листування московського уряду з воєводою і намісником білгородським князем Г. Ромодановським та гетьманом Ів. Самойловичем, подане в «Актах Юго-Западной России» (т. XII, № 48, 56), та спеціальні розвідки І. П. Крип'якевича², М. Г. Демени³ та І. Г. Спаського⁴ свідчать про те, що в XVII ст. на

² І. Крип'якевич. Монети Б. Хмельницького і П. Дорошенка.—«Стара Україна», 1924, № 1.

³ М. Г. Демени. К вопросу о чеканке севских чехов.—«Записки нумизматического отдела императорского русского археологического об-ва». СПб., 1909.

⁴ И. Г. Спасский, вказ. праця, стор. 69.

Україні виробляли окрему монету — так звані *севські чехи*. М. Г. Демені писав, що документальні дані свідчать про карбування гетьманом Петром Дорошенком у 1670—1673 рр. у великій кількості срібної монети (севські чехи, а можливо, шеляги і шестаки), пробою гіршою, ніж польська. Керівником у цій справі був один з монетників, або мінцмейстерів, монетного двору у Львові⁵.

Нумізмати подають такий опис чехів. На цій монеті позначалось місто карбування (Севськ), а титули та імена Івана і Петра Олексійовича були передані латинськими початковими літерами всіх слів⁶. Севські чехи карбувались недовго.

Дослідження історії грошових назв цього періоду дає можливість виявити деякі специфічні особливості їх розвитку. Передусім вся монета, що була в обігу на Україні, при загальній назві «гроші», «пінязі» залежно від вартості мала свої окремі назви — частково змінені польські, частково — місцеві, українські. Причому для нових грошових одиниць або пристосовувались збережені народною традицією старі, звичні для населення найменування (так, копійка на Україні у другій половині XVII ст. називалась *шелягом*, дві копійки — *шагом*, шість копійок — *третьком*, двадцять копійок — *шостваком*; срібний гривеник дістав назву *сороківка*, двогривений — *сороківець*), або на українському мовному ґрунті виникали нові назви, що набували значного поширення (*срібняк*, *карбованець* тощо).

У лінгвістичному аспекті назви грошей майже не були об'єктом спеціального дослідження, зокрема в українському мовознавстві. Тим часом у грошовій термінології особливо помітний зв'язок розвитку лексики з історією українського народу, його економікою та матеріальною культурою. Іншомовні нашарування ж у цій групі лексики допомагають нам розкрити економічні, зокрема торговельні, зв'язки українського народу з іншими народами.

У пам'ятках української мови засвідчено чимало грошових назв XVII ст. Ми обмежимося описом таких найменувань: *талери*, *леви* (або *левки*), *осмаки* і *єфімки*.

Талер (talár) — крупна польська срібна монета, розповсюджена як на Україні⁷, так і в інших країнах Європи. Назву талер мала срібна монета, яка вперше була випущена графами Шлик в Іоachimсталі (Joachimstal). В українську мову це слово перейшло через посередництво польської.

Дослідник І. Холодовський з приводу назви талерів у статті «Старая монета» писав: «Тільки з відкриттям у XV ст. багатих

⁵ М. Г. Демені, вказ. праця, стор. 113—114.

⁶ И. Г. Спасский, вказ. праця, стор. 69.

⁷ У 1923 р. знайдено скарб грошей біля м. Чернігова, серед них: 41 талер, 4 півталери, 3 єфімки та 1 орт; опис їх див.: В. Шугаєвський. Чернігів і північне Лівобережжя, 1928, стор. 320.

срібних рудників у Богемії там розпочали карбувати крупні срібні монети вагою близько золотників. Монети ці дістали назву Joachimstal — талерів за місцем знаходження рудника в долині Joachims. Потім від такої довгої назви залишилась лише назва талер, яка була прийнята в Європі»⁸.

На початку XVI ст., коли тільки-но з'явилися талери, їх цінили в 20 сучасних грошей, і тому талер тоді дорівнював злотову — florenum. При Сигізмунді Августі на талер лічили вже 31 гріш; при Стефані Баторії талер дорівнював 40 грошам, а при Станіславі Августі, з 1766 р., почали карбувати так звані тверді талери, або талери биті, по 10 штук з кельнської марки, або гривни, які називались також спеціес-талерами.

Н. Горбачевський⁹ наводить таку ціну талера у переводі на російську монету:

1528 р.—	173 $\frac{1}{2}$	копійки	сріблом
1650 р.—	158	копійок	»
1611 р.—	148 $\frac{2}{3}$	копійки	»
1650 р.—	135	копійок	»

Українські пам'ятки XVII—XVIII ст. задокументовують слово талер у значенні конкретної грошової одиниці («Коня коштуючого і купленого за двадцет талярій...»¹⁰; « у Степана Волощина полковник безвинно взяв вина за 300 талярів»¹¹).

Слід відзначити, що в староукраїнських пам'ятках слово талер, як правило, супроводжувалося епітетом *битий*, тобто *чеканений*, або виразом «готові гроші»: «Взяла готових грошей талярний п'ятдесят битих, а монетою чеховою золотих сто»¹².

В українській мові XIX — початку XX ст. назва талер засвідчена в двох значеннях: а) срібна монета в 75 копійок, б) великий гудзик, трьох дюймів у діаметрі, який нашивається на суконнім поверсі хутового кашкета галицького міщанина (словник Б. Грінченка). Нарешті, слово талер у значенні грошової одиниці для відображення економічно-торговельних відносин функціонує в українській художній літературі аж до нашого часу: «У туркені у кишені таляри, дукати» (Т. Шевченко); «Єдине, що заспокоювало генерала: обіцяні тридцять тисяч талярів уже лежали в скрині у його наметі» (Н. Рибак).

Леви (або *левки*) — це назва західноєвропейських талерів, що згадуються в українських документах: «Року 1674 гетьман

⁸ «Нумизматический журнал», 1910, № 8, стор. 1.

⁹ Н. Горбачевский. Словарь древнего актового языка Северозападного края и Царства Польского. Вильно, 1874, стор. 356—357.

¹⁰ Летопись Самойла Величко, т. III, стор. 515.

¹¹ Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений А. Андриевского. Одесса, 1893, стор. 93.

¹² Актовая книга Стародубского городского уряда, под ред. В. А. Модзалевского. Чернигов, 1914, стор. 92.

Самойлович надіслав полковникові на лікування сорок левів»¹³; «Серед майна гетьмана Самойловича за описом року 1687 було 566 левків»¹⁴. Назва лев (або левки), на відміну від інших галерів, зв'язана з зображенням на них лева, який стоїть на задніх лапах.

С. Шодуар з цього приводу зауважує: «Ці гроші названі були левен-талерами (Löwen-thaler) від зображення на звороті цієї монети лева, богемського герба»¹⁵.

Щодо вартості монети, що називалась левом, або левками, серед дослідників єдиної думки немає. Переважна більшість з них — В. Шугаєвський, Є. Онацький та ін. — твердить, що леви — це якась крупна монета, напевне голландські левен-талери, вартість якої визначена в 50 копійок.

Інші дослідники заперечують голландське походження левів, вказуючи, що на Україні в XVII ст. під назвою левів (левків) розуміли турецькі піястри, які потрапляли на Україну здебільшого через Крим. Курс левів не був сталий. У XVII ст. він дорівнював переважно 50, у XVIII ст. — 60 копійкам.

В українській мові XIX — початку XX ст. слово лев відоме у значенні монети в 10 копійок (Подільська та Бессарабська губернії), а також австрійського гульдена (словник Грінченка). Багато прикладів знаходимо в художній літературі: «Іди геть, дурна бабо, то треба двадцять левів» (М. Черемшина); «Зима йде, а я босіський, то дайте ми два леви на відробок» (В. Стефаник).

Осьмак, орт. Слово осьмак (осмак), як свідчать писані пам'ятки, на Україні починає вживатись у значенні як рахункової, так і реальної дрібної одиниці, напевне, не раніше XVI ст., а поширення набуває лише в XVII ст. «Після баталії Полтавської... монету старовічну польську зо всеї Малої Росії... осмаки... вивел і вигубил (Петро I.— Є. Ч.)»¹⁶.

Осьмак, мабуть, дістав свою назву від того, що він містив у собі 8 грошиків.

Розрізняють *осьмаки литовські* та *польські*. У літопису Мгарського монастиря, який є, між іншим, важливим і цікавим джерелом для вивчення економічної історії Лівобережжя, знаходимо цілий ряд господарських записів, що дозволяють визначити вартість осьмака литовського. «Року 1685 Павел лях Тертичний вирезав тисячу сажней по чеху, а за пять сот по два осьмаки заплатили, за которую тысячу пять десят золотих і осм золотих і осмакув десять дали»; «Той же Хвеско Бекга урізав

¹³ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией, т. V, СПб., 1848, стор. 134.

¹⁴ Летопись Самойла Величко, т. II, стор. 55.

¹⁵ С. Шодуар. Обзорение русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древних времен, ч. I. СПб., 1837, стор. 85.

¹⁶ Летопись Самойла Величко, т. II, стор. 516.

другое сотце сажней тертичний, по два осьмаки сажень, которому дали шесть загонних грошей і осьмаку в двадцять»¹⁷. Ці приклади, як свідчать нумізматичні розрахунки, дають підстави вважати, що осьмак литовський дорівнював одному польському грошу. Польський осьмак дорівнював 16 грошам.

Пізніше слово осьмак відоме в українській мові як назва старої монети в 4 копійки: «Ідуть у корчму готового осьмака пропивати».

Серед монет, що оберталися на Україні в XVII ст., згадується польський орт (*орта*), який на українському мовному ґрунті змінюється в *урт*, *вурт*: «Розбили грошей готових уртов золотих двести»¹⁸.

Польський орт, можна вважати, дістав свою назву від того, що в XVI ст. дорівнював восьми сучасним польським грошам. Отже, назва орт є синонімічною до назви осьмак.

Н. Горбачевський у своєму словнику писав, що орт — це польська і литовська монета, яку розпочали карбувати в 1658 р. вартістю спочатку в 16, а потім у 18 сучасних грошей. Орта у 18 грошей дорівнювала 47 сучасним російським копійкам¹⁹.

Назва орт (*орта*) не набула поширення серед українського населення.

У зв'язку з тим, що в Росії в XVII ст. грошова система була послаблена, уряд не міг налагодити карбування срібних карбованців і випустив у 1655 р. до обігу *ефімки*, або «*ефимки з признаками*» (тобто з певного роду поміткою), з указаною ціною — 64 копійки. На талерах для надання їх обігові законного характеру викарбовувався «признак» — невелике кругле тавро з зображенням царя-вершника і дата «1655». «Ефимки с признаками» затрималися в обігу і після повернення до срібного карбування. Вони певною мірою заміняли в грошовому обігу країни крупну срібну монету, якої не вистачало, і проклали шлях до нелегального обігу вже звичайних неклеюваних талерів²⁰.

Назва ефімки пов'язана з ім'ям Іоахіма (в народній етимології Ефім, Ефімка), що викарбовувалось на одному боці цієї монети (від Іоахімової долини, де добувалась срібна руда).

Словник, вміщений у збірнику «Воссоединение Украины с Россией», слово *ефімки* тлумачить як русифіковану назву німецької срібної монети — іоахімсталера.

Відомо, що монета під назвою ефімки випускалася російським урядом для поповнення грошових знаків і на Україні. Про це свідчать і документи названого збірника і літопис С. Ве-

¹⁷ «Київська старина», 1889, квітень—травень, стор. 53.

¹⁸ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века, вып. II, Чернигов, 1915, стор. 56.

¹⁹ Н. Горбачевский, вказ. праця, стор. 212.

²⁰ И. Г. Спасский, вказ. праця, стор. 65.

личка. В них говориться, що в грошовому обігу України були і ефімки. Так, року 1650 «Хмельницький прислал... подарков своих по лошади, да в дорогу на корм 70 малых яфимков орлянок»²¹; «Що рок жаловане по 1000 ефимков і по больш поси- лано»²².

Українські пам'ятки донесли до нас цю назву монети (польск. *efimek*) в кількох фонетичних варіантах: *євхимок*, *євфимок*, *єфи- мок*, *яфимка*.

Прикладів вживання грошової назви ефімки на українському ґрунті немало. Вони, до речі, дають підставу для заперечення твердження окремих істориків про те, що в XVII ст. на Україні нібито не приймали московських грошей. Українсько-російські економічні зв'язки завжди були міцними, особливо ж вони поси- лилися після возз'єднання України з Росією, яке позитивно по- значилося на всіх сторонах життя обох народів. У цей час на Україні у великій кількості з'являються російські гроші, в тому числі ефімки.

Вивчення грошової термінології дає можливість простежити особливості зв'язку між історією українського народу і розвитком словникового складу мови. Майже вся монета, що оберта- лась на Україні, мала свої особливі назви, часто місцеві, укра- їнські.

Грошова термінологія, будучи безпосередньо зв'язаною з економічними умовами розвитку країни, зазнавала певних змін як у семантиці, так і у вживанні.

Розглянутий вище матеріал дає підстави зробити висновок про те, що вивчення пам'яток грошового обігу на Україні допо- магає глибше ознайомитися з економічним життям та культур- ним розвитком українського народу в XVII ст.

Розвиток грошової системи на Україні слід розглядати у тісному зв'язку з найважливішою подією — возз'єднанням Ук- раїни з Росією у 1654 р. Настав час, коли необхідно було по- кінчити з обігом різноманітної іноземної монети на Україні, ко- ли виникла гостра потреба у створенні такої монетної системи, яка б повністю відповідала новим умовам життя українського народу. Першою спробою упорядкування грошової і монетної системи в історії Росії, а також України була реформа Петра I 1704 р.

²¹ Воссоединение Украины с Россней. Сборник документов и материа- лов, т. II. М., 1954, стор. 440.

²² Летопись Самойла Величко, т. III, стор. 550.

Е. И. Чернов

О ДЕНЕЖНОМ ОБРАЩЕНИИ НА УКРАИНЕ В XVII в.

Резюме

В статье на основании литературы и письменных памятников делается вывод, о том, что в первой половине XVII в. (граница — конец 60-х годов) на Украине была в обращении в основном иностранная монета — талеры, левы, гроши, осмаки, шеляги, четвертки, а во второй — значительно усилился наплыв русской монеты. Важным моментом в денежном обращении XVII на Украине является выпуск собственной монеты. В статье рассматриваются также этимология и некоторые специфические особенности украинских денежных наименований.